

concluye que el estudio de los molinos permite comprender muchos aspectos de la sociedad, de la economía y del paisaje medievales y explicar muchos de los cambios producidos a lo largo de los siglos medievales. Dietrich Lohrmann, en *Remarques sur les moulins médiévaux en Rhénanie* demuestra que la tesis que sitúa en el siglo XI el primer gran vacío en la construcción de molinos de agua en Europa se hace cada vez menos probable, pues constata que en la región de Renania se construyeron gran número de molinos de agua en los siglos VIII y IX; y en las zonas boscosas de la orilla derecha del Rin, se construyeron gran número de molinos de hierro de diversos tipos a partir del siglo XIII. Sigue el trabajo de Françoise Michaud-Fréjaville, *Meuniers et moulins du comté de Sancerre à la fin du Moyen Âge*. A través de su estudio, llega a la conclusión de que algunos molinos dejaron de utilizarse durante el siglo XV como consecuencia normal de un sobreequipamiento provisional; los que resistieron fueron los que estaban mejor situados o mejor administrados. Otra colaboración es la de Daniel Pichot, *Le moulin et l'encellulement dans l'ouest français (XIe-XIIIe siècle)*. Aunque en líneas generales, los molinos del Occidente de Francia no ofrecen grandes peculiaridades con respecto a los del resto de la Europa Occidental, aun cuando el poder señorial no fuera tan fuerte como en otras regiones, el molino constituyó una importante fuente de ingresos. Marc Suttor, en *Un usage intensif de l'énergie hydraulique: les moulins mosans du XIIIe au XVIIIe siècle*, estudia el uso de los molinos en el valle de Mosan en el siglo XIII, antes de que se produjera el estancamiento del siglo XV; constata que el desarrollo importante no tuvo lugar hasta los siglos XVI y XVII. Perrine Mane, en *Les moulins à eau dans l'iconographie médiévale*, demuestra que los documentos iconográficos de molinos hidráulicos son de orígenes diversos, y que las imágenes en obras de inspiración religiosa no son mayoritarias; es más fácil encontrarlas en obras de inspiración profana, en tratados de arte militar, como fondo de miniaturas, en escenas de trabajos agrícolas, etc. En cambio, a los molineros casi nunca se les representa desarrollando su actividad. Philippe Ménard, *Moulins et meuniers dans la littérature médiévale*. Señala que los molineros ocupan un escaso lugar en la literatura medieval, si bien aportan información preciosa sobre los oficios del pasado y tienen, además, un valor estético, dan lugar a escenas placenteras y a la invención de expresiones atrevidas y picantes.

Las restantes aportaciones presentadas a esas Jornadas se refieren a la época moderna. Son las siguientes: Alain Belmont, *Les carrières de meules de moulins en France à l'époque moderne*. Jean-Michel Minovez, *Les moulins à papier de la partie occidentale des Pyrénées vers 1770-vers 1815*. Algunos trabajos se encuadran en el ámbito de la literatura o de la antropología. Son los de José Forné; Maite Mir-Andreu, *Meuniers et moulins au XVIIe siècle en Espagne d'après le "Vocabulaire de refranes" de Gonzalo Correas (1627)* y de Claude Rivals, *Au carrefour des disciplines, le moulin et le meunier. Un gran sujet d'anthropologie historique*.

Manifestamos nuestra enhorabuena a los organizadores de estas *Journées* y deseamos no dejen de reunirse, por las importantes aportaciones que conllevan.

JOSEFINA MUTGÉ VIVES
Institución Milá y Fontanals, CSIC, Barcelona

Movimientos migratorios y expulsiones en la diáspora occidental. Terceros encuentros judaicos de Tudela (14-17 de julio de 1998), Pamplona, Universidad de Navarra, Departamento de Educación y Cultura del Gobierno de Navarra, Pamplona, 2000. 211 pp.

La publicació de la present obra *Movimientos migratorios y expulsiones en la diáspora occidental*. “Terceros encuentros judaicos de Tudela”, és un clar reflex que demostra una voluntat accentuada per compaginar trobades científiques d'aquesta magnitud amb la consegüent publicació de les sessions. És important i essencial tenir la capacitat divulgativa per mantenir viva la recerca més capdavantera i innovadora, malgrat que publicar no sempre és fàcil, i no tant per les dificultats en l'obtenció de recursos com perquè els mateixos investigadors sovint es veuen atrapats en un nombre molt elevat de compromisos. L'obra és el recull de les sessions dutes a terme dins el marc dels “Terceros encuentros judaicos de Tudela” celebrats a Tudela el 1998, on hi aportaren els seus coneixements especialistes del món jueu medieval, tant procedents de l'estat espanyol com vinguts des d'Europa. Per altra banda, el mateix any es commemora el cinquè centenari de l'expulsió dels jueus de Navarra, que fou l'últim regne peninsular a decretar oficialment o bé l'expulsió imminent dels jueus o la seva conversió al cristianisme, arribant així a completar la dispersió dels jueus peninsulars arreu del món conegut i la finalització dels processos d'expulsió i rebuig. Sens dubte, aquest esdeveniment només es pot entendre dins del context històric del segle XV que realment posà fi a una llarga coexistència d'ambdues religions iniciat el segle XI, en ple procés de conquesta del territori musulmà medieval i de consolidació del regne navarrès.

La historiografia sobre la presència dels jueus a la península ibèrica ha permès de conèixer la seva organització interna, la seva estabilitat, les seves relacions dins del grup i amb l'exterior, l'economia, les ciències, el pensament, la religió i l'art. Dins de la societat navarresa medieval era un grup que vivia en una dualitat, és a dir, per l'una banda, segregat de la resta de la societat però, per l'altra, totalment protegit. Potser l'explicació vindria des de dues vessants, la primera deguda a la seva capacitat dinamitzadora de la societat i la segona a la col·laboració econòmica amb la monarquia.

Dins de l'obra trobem l'aportació de destacats especialistes sobre el judaisme a la Península i d'Europa, com ho són: Juan Carrasco Pérez, Eleazar Gutwirth, Carlos Carrete Parrondo, Javier Castaño, Fuencisa García-Casar, Alis Meyuchos Ginio, Maurice Kriegel, Yolanda Moreno Koch, Moisés Orfali, Ángel Sesma Muñoz, José Hinojosa Montalvo, María José Ferro Tavares, Ariel Toaff i Giacomo Todeschini. Tots ells aporten novetats sobre els moviments migratoris i expulsions judaïques que hi hagué al segle XV en els diferents regnes hispànics, és a dir les Corones de Portugal, Castella i Aragó, incloent-hi Sicília. Aquesta pluralitat de vessants esdevé sumament rica i suggerent, perquè facilita la comparació i l'obtenció d'una visió global força renovadora. En definitiva, aquest fenomen del final del segle XV se'ns ofereix com un element ben inserit en l'evolució de la societat baixmedieval, tot evidenciant les elevades repercussions tant sobre els desplaçats, obligats a un contundent canvi vital, com sobre la societat cristiana que s'imposa, perquè així està assolint una determinada cohesió peninsular. En aquest sentit, és encertat l'estudi de les comunitats jueves navarreses que trobem en aquest llibre, que encara s'enriqueix amb les reflexions sobre les altres comunitats peninsulars, perquè tot i ubicar-se en regnes diferents, l'evolució es força similar, per formar part de l'evolució comuna de la mentalitat occidental que avança vers la fi de l'Edat Mitjana.

JESÚS BRUFAL SUCARRAT
Universitat de Lleida